Barbara Batko-Tokarz
Kraków, Uniwersytet Jagielloński

Klasyfikacja haseł słownikowych do pola tematycznego «płeć»

Słowa kluczowe: klasyfikacja tematyczna, określenia płci, definicje słownikowe.

Pole «płeć» w klasyfikacjach tematycznych

W klasycznym podziale tematycznym Halliga i Wartburga (za: Miodunka 1989: 159–160) w grupie: «człowiek» znajduje się pole: «człowiek jako żywa istota», w którym na pierwszym miejscu pojawiło się pole «płeć». Rzadko jednak pole takie występuje w tak klarownej postaci w podziałach tematycznych. Niełatwo bowiem oddzielić tę grupę od określeń związanych z innymi polami, np. wiekiem i wyglądem. A. Markowski w swoim podziale, w nadrzędnej strefie «moje ciało», w polu «ciało, jego części, cechy i wygląd», w grupie a) «nazwy ogólne» umieścił kilka określeń wskazujących prymarnie na płeć: *kobieta*, *kobiecy*, *męski 1*, *męski 2*, *mężczyzna.* Uzasadniając tę decyzję, badacz ten zauważa, że:

> [...] niewielką grupę tworzą wyrazy określające ogólnie ciało człowieka i wygląd człowieka. W grupie tej umieściliśmy także nazwy człowieka ze względu na jego płeć, gdyż wyszliśmy z założenia, że cechy fizyczne (cielesne) są dla określenia płci najistotniejsze (Markowski 1990: 96).

Inne określenia typu: *chłopak*, *chłopiec*, *dziewczyna*, *dziewczynka* znalazły się w polu drugim «rozwój ciała», w podpunkcie b) «wiek, osoby według wieku». Widać wyraźnie, że nazwy osób określanych ze względu na wiek są powiązane z komponentem «płeć» (Markowski 1990: 98).

W Ilustrowanym słowniku podstawowym języka polskiego również połączono w jednym polu tematycznym dwie cechy: płeć i wiek. W dziale «człowiek i rodzina», w grupie I «człowiek jako osoba» umieszczono podpunkt b) «określenia człowieka w zależności od płci i wieku». Zaliczono do niego określenia bardzo ogólne, podzielone na rzeczowniki, np. *baba*, *babka*, *chłop*, *chłopiec*, *dama*, *dziewczynka*, *gość*, *kobieta*, *mężczyzna*, *pani*, *panna*, *państwo*, oraz na przymiotniki, np. *chłopski*, *damski*, *męski*, *panieński*, *żeński*[1]) (ISPJP: 407).

Także w Słowniku tematycznym języka polskiego określenia płci połączono z określeniem wieku, choć na zasadzie podrzędności płci. W nadrzędnym polu «człowiek jako istota biologiczna», w podpolu «wiek», znajdują się interesujące nas podgrupy «płeć», «kobieta i mężczyzna w słowniku», «kobieta i mężczyzna w przysłowiach». W podgrupie «płeć» umieszczono określenia ogólne płci[2]): *kobieta*, *mężczyzna*, *brzydka płeć*, *płeć piękna*, nazwy

[1]) Przy wielu tych określeniach pojawia się numer znaczenia, czasem dany leksem występuje w kilku znaczeniach, czego nie zanotowano tutaj ze względu na skrótowość opisu.

[2]) Poniższe kategorie nie pochodzą od autorów słownika, którzy w ich obrębie umieścili leksemy w kolejności alfabetycznej, lecz są propozycją autorki tego artykułu. Propozycja ta ma charakter umowny ze względu na wieloznaczność przytaczanych tu określeń (np. *panienka*, *mąż*, *obywatel*).

osób o nietypowej orientacji seksualnej, np. *homoseksualista*, *lesbijka*, *transwestyta*, a także osób wykazujących poprzez budowę fizyczną lub wygląd cechy obu płci, np. *hermafrodyta*, *obojnak*, *chłopczyca*. W kolejnej grupie zgromadzono różnorodne określenia kobiet i mężczyzn o charakterze ogólnym, które można z pewnym uproszczeniem podzielić na następujące grupy: określenia nienacechowane, hiperonimiczne, np. *chłopak*, *chłopiec*, *kobieta*, *płeć piękna*, *płeć brzydka*, określenia nacechowane, hiperonimiczne, np. *baba*, *babeczka*, *babsztyl*, *babuleńka*, *białogłowa*, *facet*, *kobietka*, tytuły, zwroty grzecznościowe, np. *obywatel*, *pani*, *panienka*, określenia stanu cywilnego, np. *mąż*, *żona*, określenia ze względu na cechę psychiczną, np. *chłop na schwał*, *dzielna kobieta*, *kobieta fatalna*, *prawdziwy mężczyzna*, sytuację życiową, np. *kobieta po przejściach*, lub cechę fizyczną, np. *babochłop*, *chłop jak dąb*, określenia związane z aspektem miłosnym, uczuciowym, seksualnym, np. *babiarz*, *kobieciarz*, *kobieta lekkich obyczajów*, *kochanek*, *przyjaciółka*. Znajdują się w tej podgrupie także nazwy nietypowe, które nie są nazwami osób, lecz wskazują na cechę związaną z płcią, np. *kobieciarstwo*, *wieczna kobiecość*, lub proces i zachowanie, np. *babieć*, *mieć słabość do chłopów* (STJP: 31–32). Dobór zaprezentowanych powyżej określeń jest ciekawy, choć wydaje się nieco wybiórczy, co jest charakterystyczne dla tego typu opracowań, zwłaszcza o przeznaczeniu dydaktycznym. W STJP poza słownictwem ogólnym i specjalistycznym zamieszczono także przysłowia i frazeologizmy. Dlatego możemy w nim znaleźć niespotykaną w innych podziałach grupę przysłów związanych z kobietami i mężczyznami.

Na podstawie nawet pobieżnej analizy podziałów tematycznych, których autorzy uznali za istotne wydzielenie określeń związanych z płcią w odrębnej grupie tematycznej, widać, że zazwyczaj są one łączone z określeniami dotyczącymi wieku, a także niejednokrotnie — wyglądu.

Klasyfikacja tematyczna w słownikach języka polskiego

Podziały tematyczne zazwyczaj obejmują tylko pewną część słownictwa. Sporadycznie wykorzystywane bywają one także w słownikach. Jak zauważa W. Kajtoch (2008: 28), w językoznawstwie polskim tradycja tematycznego podziału w słownikach nie jest zbyt rozwinięta. Autorzy słowników języka polskiego próbują wprowadzać podział tematyczny opisywanego słownictwa za pomocą dostępnych im środków, czyli kwalifikatorów profesjonalno-naukowych. Ograniczają się one jednak do określonej grupy słownictwa, a rozbudowywanie w ten sposób klasyfikacji tematycznej nie jest efektywne. W powstającym właśnie Wielkim słowniku języka polskiego (WSJP)[3]) wszystkie znaczenia danego hasła mają być klasyfikowane tematycznie (Batko-Tokarz 2008). Interesująca w kontekście tego pomysłu staje się jednak ogólna kwestia użyteczności takiej klasyfikacji dla jakiegokolwiek słownika języka polskiego[4]), ponieważ daje ona możliwość sklasyfikowania bardzo dużej liczby leksemów

[3]) Praca naukowa finansowana ze środków na naukę w latach 2007–2012 jako projekt rozwojowy (R17 004-03).

[4]) W WSJP nie powstały jeszcze lub nie są ukończone omawiane w tym artykule hasła, dlatego posłużę się innymi słownikami języka polskiego (zwłaszcza USJP, a także SJPDun, ale tylko tam, gdzie w definicjach pojawiają się znaczące i interesujące w kontekście tego opracowania różnice pomiędzy definicjami słownikowymi). Podane definicje należy traktować raczej jako przykłady pewnych zjawisk o szerszej skali. Wszelkie wyróżnienia i skrócenia w definicjach słownikowych pochodzą ode mnie.

o różnorodnym nacechowaniu. Oczywiście musi istnieć możliwość wielokrotnego zaklasyfikowania tematycznego, ponieważ elementy językowe wchodzące w skład pól leksykalno-semantycznych nie dadzą się uporządkować w sposób całkowicie rozdzielny, dlatego są one często składnikiem dwóch lub większej liczby pól (Markowski 1990: 87). Klasyfikacja tematyczna poza tym, że służy do gromadzenia określonych grup haseł, ma z jednej strony odzwierciedlać zdroworozsądkowe, potoczne widzenie świata typowego użytkownika języka, mieszcząc w sobie wyróżnione kwalifikatorami znaczenia specjalistyczne, z drugiej zaś — może stanowić uzupełnienie definicji, ponieważ pokazuje charakterystyczne dla danego znaczenia pola tematyczne.

Taka koncepcja typologii tematycznej sprawia, że w polu «płeć» nie sposób umieścić tylko podstawowych określeń płci, takich jak *kobieta*, *mężczyzna.* Możliwość przyporządkowania każdego podhasła do kilku pól tematycznych powoduje, że można do tego pola zaliczyć także inne określenia, w których płeć krzyżuje się z innymi cechami wyrażonymi w definicji. Zsynchronizowanie klasyfikacji z definicją rodzi pokusę, by do tego pola zaliczać wszystkie podhasła, jeśli w ich definicji pojawi się wyznacznik płci, np. *kobieta*, *mężczyzna*, *osoba płci żeńskiej*. Przyjęcie jednak takiego założenia spowodowałoby chaos i brak wewnętrznego porządku w tym polu. Należy więc zadać sobie pytanie o zakres takiej klasyfikacji, czyli tak naprawdę ustalić, w których grupach słownictwa informacja o płci jest dominantą semantyczną, a w których informacją dodatkową, a więc nieistotną z punktu widzenia podziału tematycznego.

Liczba nazw osobowych wskazujących na płeć

Warto wstępnie wskazać, jaka jest liczba leksemów, w których możemy się dopatrywać wyznaczników płci. Zainteresowanie badaczy od jakiegoś czasu skupia się szczególnie na grupie nazw żeńskich. Badania nad określeniami jednej płci mogą być jednak punktem wyjścia do ustalenia grupy wyrazów wskazujących na płeć. M. Borejszo (2005: 239–240), porównując nazwy kobiet w staropolszczyźnie i współczesnym języku polskim — na podstawie analizy Słownika języka polskiego M. Szymczaka z 1999 roku — stwierdziła, że znajduje się w nim ok. 1500 jednostek przypisywanych wyłącznie kobietom, do tego dochodzą jeszcze używane tradycyjnie określenia dwurodzajowe. Nazwy nadawane kobietom ze względu na uprawiany przez nie zawód obejmują 500 wyrazów, ale i tak nie są to wszystkie możliwe we współczesnej polszczyźnie określenia kobiet. Według tej badaczki grupa nazw liczy więc przynajmniej 2000 leksemów. Z kolei M. Horodeńska-Ostaszewska (za: Łaziński 2006: 279–280) porównała hasła z 1 tomu USJP (A–J) z materiałem Komputerowego słownika języka polskiego z 1996 roku, zawierającego hasła SJP PWN wraz z suplementem z 1992 roku. USJP zawiera 821 nazw osobowych, które nie były notowane w poprzednim słowniku, z czego 54% to nazwy męskie, mające oczywiście także swoje odniesienie uniwersalne, 46% — żeńskie. W USJP nadal brak jednak wielu nazw żeńskich, które są używane w tekstach, np. *biolożka*, *finalistka*, *ekspertka*.

Powyższe informacje dotyczące tylko określeń kobiet pokazują, że analizując określenia obu płci, będziemy mieli zapewne do czynienia z ogromną ilościowo grupą (kilka, jeśli nie kilkanaście tysięcy podhaseł), w której możemy się teoretycznie dopatrywać informacji o płci. Pojawia się jednak pytanie, w których z nich będzie ona pierwszoplanowa.

Grupy semantyczne wskazujące na płeć

Warto wskazać grupy semantyczne, w których zazwyczaj pojawia się informacja o płci, o różnym stopniu nasilenia. Opisując feminatiwy, badacze najwięcej miejsca poświęcają obecnie nazwom zawodów, stanowisk i związanych z tym tytułów (na ten temat zob. Karwatowska, Szpyra-Kozłowska 2005, Kubiszyn-Mędrala 2007, Łaziński 2006, Nowosad-Bakalarczyk 2006, Żmigrodzki 2007). Z. Kubiszyn-Mędrala (2007: 31), definiując feminatiwy, pisze, że mowa tu o określeniach

> [...] nazywających kobiety nie tylko ze względu na przysługujący im tytuł, pełnioną funkcję, zajmowane stanowisko czy wykonywany zawód, ale także ze względu na przynależność narodową, pochodzenie, wyznanie, przekonania, właściwości psychiczne i fizyczne, wykonywane czynności.

Podobnie M. Nowosad-Bakalarczyk (2006: 134), przywołując termin Z. Klemensiewicza, mówi o nazwach charakteryzujących, które

> [...] służą do oznaczania osób ze względu na przynależność narodową, pochodzenie, pokrewieństwo, wyznanie, wykonywane czynności oraz właściwości psychiczne i fizyczne.

Najpełniej zagadnienie to rozwinęła jednakże M. Borejszo, badając nazwy kobiet w polszczyźnie i ich rolę w rekonstruowaniu obrazu świata. Badaczka wyróżniła kilkanaście rozbudowanych grup określeń kobiet (Borejszo 2005: 239–245). Podział ten stanie się punktem wyjścia dalszych rozważań[5]).

W pierwszej kolejności pod kątem klasyfikacji tematycznej do pola «płeć» rozważone zostaną grupy, w których informacja o płci jest przynajmniej, jak się wstępnie wydaje, istotnym i zazwyczaj pojawiającym się wyraziście składnikiem definicji. Należą do nich:

— hiperonimy nazywające kobiety i mężczyzn,

— formy grzecznościowe stosowane wobec kobiet i mężczyzn,

— nazwy kobiet i mężczyzn ze względu na wiek,

— nazwy kobiet i mężczyzn zawierające informację o stosunku mówiącego do nich,

— nazwy kobiet i mężczyzn sytuujące ich w relacjach rodzinnych,

— nazwy kobiet i mężczyzn ze względu na stan cywilny, relacje damsko-męskie, związane zwłaszcza ze sferą seksualną.

W dalszej części zanalizowane zostaną te grupy, w których informacja o płci wydaje się zazwyczaj mniej istotna, jest też częstokroć niejednoznaczna. Dotyczy to bardzo wielu grup leksemów. Warto je wymienić:

— nazwy nadawane kobietom i mężczyznom ze względu na uprawiany przez nich zawód, pełnione funkcje, zajmowane stanowiska,

— określenia charakteryzujące kobiety i mężczyzn z różnych punktów widzenia, np. ze względu na przypisywane im cechy psychiczne, upodobania, poglądy, sposób zachowania,

— nazwy nawiązujące do fizycznych cech kobiet i mężczyzn (wyglądu, dbałości o strój),

— nazwy wskazujące na przypadłości nękające kobiety i mężczyzn,

---

[5]) Podział M. Borejszo odnoszę zarówno do kobiet, jak i mężczyzn, w pewnych miejscach dokonując drobnych zmian. Nazwy związane z uprawianiem przez kobiety prostytucji *dziwka*, *kurwa*, *lafirynda*, *zdzira*, M. Borejszo umieściła wśród nazw kobiecych zawodów, funkcji i stanowisk. Grupa ta została przyłączona do określeń relacji męsko-damskich, rozumianych zwłaszcza w aspekcie seksualnym.

— nazwy charakteryzujące kobiety i mężczyzn ze względu na przynależność do klasy społecznej oraz nadane im godności i tytuły,

— nazwy sytuujące kobiety i mężczyzn w kręgach kościelno-religijnych (zgromadzenia zakonne, stosunek do religii, wyznanie, określenia związane z tradycją mitologiczno-pogańską),

— nazwy sygnalizujące pochodzenie lub przynależność kobiet i mężczyzn do jakiejś wspólnoty (państwowej, miejskiej, wiejskiej, lokalnej).

Grupy semantyczne z wyrazistym odniesieniem do płci a klasyfikacja tematyczna

Jako pierwsza w polu obserwacji postawiona zostanie grupa nazw, które w planie treści mają zakodowany stały komponent płci, blokujący możliwość rozszerzenia zakresu znaczeniowego na osoby innej płci. Badacze wskazują, że dotyczy to szczególnie grup takich jak: nazwy prymarne osób, także nacechowane, nazwy ludzi ze względu na stopnie pokrewieństwa i powinowactwa rodzinnego (por. Nowosad-Bakalarczyk 2009: 21, 117).

Do pola tematycznego «płeć» zaliczyć należy w sposób oczywisty hiperonimy, określenia osób wskazujące pierwszoplanowo na płeć, np. *kobieta*, *mężczyzna*, *niewiasta*, *facet*, *facetka*, *baba*, *babka*.

babka 4. *pot.* **a)** «o starszej k o b i e c i e, zwykle zaniedbanej, biednej» **b)** «o młodej k o b i e c i e, d z i e w c z y n i e» (USJP)

kobieta 1. «dorosły człowiek p ł c i ż e ń s k i e j» (USJP)

chłopiec 1. «dziecko p ł c i m ę s k i e j; syn, chłopak» **2.** *pot.* **a)** «młody mężczyzna; młodzieniec» (USJP)

Już pobieżne przyjrzenie się definicjom tych leksemów pokazuje, że nawet w tej grupie nazwy neutralne są w mniejszości, zazwyczaj bowiem przynależą one do różnych stylów; ponadto wiele z tych definicji uwidacznia krzyżowanie się z sobą cechy wieku i płci, dlatego niektóre podziały tematyczne łączą te dwie grupy, o czym była wcześniej mowa. Dobrym rozwiązaniem w takiej sytuacji jest możliwość zaklasyfikowania takiego hasła słownikowego do pól związanych z wiekiem i płcią, np.:

młokos *pot. lekcew.* «dorastający c h ł o p i e c; wyrostek, żółtodziób, gołowąs» (USJP)

staruszka *pieszcz.* **a)** «o starej k o b i e c i e» (USJP)

dwudziestka *pot.* **f)** *posp.* «k o b i e t a mająca dwadzieścia lat» (USJP)

koza 3. *pot.* **a)** «o żywej, wesołej, dorastającej d z i e w c z y n i e» (USJP)

Do pola «płeć» powinny być zaliczane także formy grzecznościowe stosowane wobec kobiet i mężczyzn. Dotyczyć będzie to tylko tych form, które z pewnym uproszczeniem można zaliczyć do tytulatury standardowej podstawowej, używanej, gdy o adresacie nie wiemy prawie nic, nie znamy jego zawodu ani pozycji społecznej (Łaziński 2006: 63–72). Będzie to jednak grupa stosunkowo nieliczna, ponieważ zdecydowana większość tytułów jest związana z relacjami społecznymi, zawodowymi, rodzinnymi, szczególnymi okolicznościami itp. Chodzi tu, przykładowo, o następujące określenia:

pani 2. «forma grzecznościowa używana przy zwracaniu się do k o b i e t y lub w wypowiedziach o kobiecie, z którą się nie jest w stosunkach rodzinnych, zażyłych, poufałych» (USJP)

kawaler 6. *przestarz.* «określenie stosowane do chłopców, którym nie chce się mówić „ty" ani „pan"» (USJP)

Wydaje się, że do pola tematycznego «płeć» należy także zaliczać określenia kobiet i mężczyzn nacechowane oceną, co jest zaznaczone w definicji lub za pomocą kwalifikatora. Nazw wskazujących tylko na stosunek mówiącego do opisywanej kobiety lub mężczyzny nie jest wiele, np.:

cipa 2. *wulg.* «bardzo obraźliwie o kobiecie; także w formie obelżywego wyzwiska» (SJPDun)

chłoptaś *pot. pieszcz.* a. *iron.* «chłopiec, młodzieniec; chłoptyś» (USJP)

Z przytaczanych wcześniej w tym artykule definicji widać, że częstokroć ocena krzyżuje się z określeniem wieku lub wyglądu:

cipka *pot.* **b)** *posp.* «pieszczotliwie o kobiecie, zwłaszcza drobnej, niskiej» (USJP)

babsztyl *pot. pogard.* «z niechęcią o kobiecie, zwłaszcza starszej i brzydkiej lub niemiłej» (USJP)

miś c) *pieszcz.* a. *żart.* «z sympatią o tęgim, często powolnym chłopcu lub mężczyźnie» (USJP)

Słowniki częstokroć nie są jednak zgodne co do tego, czy w danym określeniu poza cechą opisywanej osoby pojawia się informacja o pewnym stosunku emocjonalnym do niej, co uwidaczniają chociażby dwie definicje tego samego leksemu pochodzące z różnych słowników:

sekutnica «z niechęcią o kobiecie kłótliwej, dokuczliwej, złośliwej; jędza, złośnica, czarownica» (SJPDun)

sekutnica *książk.* «kobieta dokuczliwa, kłótliwa; złośnica, piekielnica» (USJP)

Dlatego tego typu określenia powinny być brane pod uwagę, gdy w sposób prymarny wskazują na płeć, a nacechowanie oceną jest bezdyskusyjne.

W grupie określeń sytuujących kobiety i mężczyzn w relacjach rodzinnych informacja o płci jest oczywista, ponieważ nazwy stopni pokrewieństwa układają się w komplementarne pary oparte na różnicującej cesze płci (Nowosad-Bakalarczyk 2009: 123). Mimo to pojawiają się wątpliwości, czy zaliczać je do pola «płeć». Wydaje się bowiem, że pierwszoplanowa jest tu informacja o typie relacji rodzinnych, a informacja o płci ma znaczenie drugorzędne. Często nie występuje ona zresztą w definicji słownikowej, lecz wynika z wiedzy życiowej lub innych przywołanych leksemów, przykładowo:

brat 1. «każdy z synów mających wspólnych rodziców w stosunku do drugiego syna lub córki» (USJP)

stryjenka «żona stryja» (USJP)

Dlatego nie należy zaliczać tych leksemów do pola tematycznego «płeć». Sytuacja jest inna, gdy przyjrzymy się określeniom stanu cywilnego. Zawarta w nich informacja o płci wydaje się równorzędna z informacją o relacjach międzyludzkich, pojawia się więc wyraziście w definicjach słownikowych:

mężatka «k o b i e t a mająca męża, k o b i e t a zamężna» (USJP)

wdowiec «m ę ż c z y z n a, który stracił żonę, którego żona umarła» (USJP)

Z tą grupą określeń związane są w sposób bezpośredni inne, dotyczące relacji męsko-damskich, zwłaszcza w aspekcie miłosnym, seksualnym (np. *kobieciarz*, *puszczalska*, *kochanek*, *lowelas*), w których płeć ma przecież pierwszorzędne znaczenie. One także powinny być zaliczane do określeń płci, ponieważ — jak wskazuje M. Święcicka (2004: 272) — typowy, zwłaszcza w pewnych środowiskach, jest sposób postrzegania mężczyzny ze względu na jego atrakcyjność seksualną, miłość, życie seksualne i sposób traktowania kobiety. Dotyczy to nie tylko mężczyzn — w polszczyźnie od dawna funkcjonują określenia opisujące kobietę w aspekcie seksualnym, w węższym znaczeniu związane zwłaszcza z prostytucją (*dziwka*, *kurwa*, *lafirynda*, *zdzira*) (Borejszo 2005: 235–239)[6]). Dlatego także one powinny się znaleźć w polu «płeć», ponieważ zazwyczaj poza informacją o aspekcie seksualnym pojawia się w ich definicjach słownikowych jednoznaczna informacja o płci, a jak pokazała analiza podziałów tematycznych, płeć nierozerwalnie związana jest z seksualnością, przykładowo:

babiarz *pot.* «m ę ż c z y z n a lubiący flirtować, romansować z kobietami, nieustannie zabiegający o ich względy; flirciarz, kobieciarz» (USJP)

kurwa *pot. wulg.* **a)** «p r o s t y t u t k a; także: k o b i e t a prowadząca rozwiązły tryb życia, często zmieniająca partnerów seksualnych» (USJP)

homoseksualista *psych. med.* «m ę ż c z y z n a uprawiający homoseksualizm; pederasta, gej» (USJP)

Grupy semantyczne problematyczne ze względu na odniesienie do płci a klasyfikacja tematyczna

Poza opisaną powyżej pierwszą grupą określeń, w których informacja o płci stanowiła w większości dominantę semantyczną, warto wspomnieć także pokrótce o grupie określeń problematycznych ze względu na płeć, ponieważ znajdujące się wśród nich nazwy męskoosobowe z jednej strony odnoszą się tylko do mężczyzn, z drugiej zaś — mają znaczenie ogólniejsze, obejmując zarówno kobiety, jak i mężczyzn, co często określane jest mianem gatunkowości lub generyczności tych form[7]) (Karwatowska, Szpyra-Kozłowska 2005: 18–19). Ta właściwość rzeczowników męskoosobowych sprawia kłopot przy klasyfikacji tematycznej. Pojawia się bowiem pytanie, czy jeśli dany rzeczownik mający żeński odpowiednik został zdefiniowany w sposób gatunkowy, a jest to bardzo częste[8]), należy doszukiwać się w nim

---

[6]) Na temat stereotypowych cech przypisywanych kobietom i mężczyznom pisze także, cytując innych badaczy, M. Nowosad-Bakalarczyk 2009: 20–21.

[7]) Istnieje w polszczyźnie grupa męskich nazw osobowych, które nie mają równoległych znaczeniowo żeńskich odpowiedników ze względu na to, że niektóre cechy są stereotypowo przypisywane mężczyznom, np. *drań*, *nikczemnik*, *ochlaptus*, *bydlak*, *brutal* (Nowosad-Bakalarczyk 2009: 21). W słownikach są one jednak często definiowane za pomocą leksemu *osoba*, *człowiek,* o czym będzie mowa niżej.

[8]) Leksykografowie różnie rozwiązują ten problem. W USJP częstokroć przy rzeczownikach męskoosobowych nie zaznacza się podwójności znaczenia, lecz traktuje się je w sposób gatunkowy; w wypadku nazw żeńskich natomiast albo informacja o płci znajduje się w definicji, albo pojawia się

także informacji o płci, czy brać pod uwagę tylko cechę gatunkowości, uznając, że informacja o płci jest drugorzędna. Użyte w definicjach składniki '*ktoś*', '*człowiek*' często odnoszone są, co prawda standardowo, do mężczyzn. Z. Kubiszyn-Mędrala (2007: 38) zauważa jednak, że choć tylko w ISJP mamy we wstępie informację, że rzeczowniki tak definiowane mogą odnosić się do obu płci, zasada ta stosowana jest także w SJPDun i USJP, co oznacza, że powyższe określenia teoretycznie mogą być użyte wobec kobiety lub zbioru osób obu płci.

M. Horodeńska-Ostaszewska, pisząc o nazwach, które odnoszą się w takim samym stopniu do obu płci, wskazuje, że choć nie ma potrzeby tworzenia od nich derywatów żeńskich, często są one jednak tworzone. To rodzi tezę, że nazwy osobowe, których stosowanie nie jest ograniczone z powodów semantyczno-leksykalnych tylko do mężczyzn lub tylko do kobiet, są nienacechowane ze względu na płeć[9]). Choć badaczka zastrzega się, że z jednej strony ta teza jest zbyt daleko idąca, ponieważ trudno pomyśleć o człowieku, zupełnie abstrahując od jego płci, z drugiej jednak — informacja o płci znajduje się na marginesie znaczenia wyrazu (Horodeńska-Ostaszewska 2006: 181–182). Dlatego za drugorzędną w klasyfikacji tematycznej należy uznać informację o płci w grupach nazw zawodów, funkcji, stanowisk, godności, w określeniach informujących o przynależności do różnych wspólnot (np. państwowych, wyznaniowych) lub klasy społecznej, a także w określeniach charakteryzujących kobiety i mężczyzn z różnych punktów widzenia, np. ze względu na przypisywane im cechy psychiczne, upodobania, poglądy, sposób zachowania, cechy fizyczne, wygląd.

Oczywiście zasady tej nie należy stosować bezwyjątkowo. Są w tych grupach takie leksemy (zwłaszcza w grupie rzeczowników określających wygląd), które w sposób wyrazisty odnoszą się tylko do jednej płci. Zaliczenie ich do pola «płeć» wydaje się więc bezdyskusyjne, przykładowo:

laska 4. *środ. młodz.* **a)** «o bardzo zgrabnej, atrakcyjnej d z i e w c z y n i e» (USJP)

przystojniak *pot.* «przystojny m ę ż c z y z n a» (USJP)

apollo *książk. przen.* «piękny m ę ż c z y z n a» (USJP)

gidia *pot. iron.* a. *żart.* «osoba, z w ł a s z c z a k o b i e t a, wysoka i chuda; tyczka» (USJP)

Poza tym częstokroć nie należy się kierować definicją słownikową. Klasyfikacja tematyczna ma bowiem stanowić uzupełnienie definicji, być próbą powiązania danego hasła

informacja, że jest to forma żeńska od rzeczownika męskoosobowego. Natomiast w SJPDun częściej w tego typu formach pojawia się informacja o płci lub tworzone są formy homonimiczne, ponieważ słownik ten odnotowuje konsekwentnie homonimię fleksyjną (Żmigrodzki 2009: 60–61).

[9]) Według M. Nowosad-Bakalarczyk w kategorii nazw osobowych nazwy żeńskie tworzy się jedynie w sposób symetryczny za pomocą odpowiednich sufiksów. Np. *Polak — Polka, chłop — chłopka, szwagier — szwagierka, katolik — katoliczka, działacz — działaczka, spóźnialski — spóźnialska, blondyn — blondynka*. Istnieje w tej grupie nazw podgrupa, która nie wyklucza rzeczowników męskich użytych predykatywnie w odniesieniu do kobiety, ale użycia te, mimo że akceptowalne, wydają się nienaturalne lub rzadsze, np.: *Ona jest chytrusem/debilem/grubasem/lizusem/samolubem/snobem*, ale **Ona jest blondynem/figlarzem/nudziarzem/nabożnisiem/strojnisiem/spóźnialskim* (Nowosad-Bakalarczyk 2006: 134–135). Tylko trzy z sześciu przywołanych przez badaczkę określeń zostały uznane w USJP za określenia charakterystyczne jedynie dla mężczyzn (hasła: *nabożniś*, *strojniś*, *blondyn*), w pozostałych genus proximum wskazuje na przedstawicieli obu płci (*człowiek*, *ktoś*, *kto*, *ten, kto*).

z innymi podobnymi, pokazywać typowe funkcjonowanie danego rzeczownika, a nie być jej wiernym odzwierciedleniem. Przykładowo, rzeczownik *fircyk* powinien zostać zaklasyfikowany do pola «płeć», ponieważ stereotypowo oznacza mężczyznę, choć w SJPDun w definicji użyto określeń *ktoś*, *człowiek*, co według powyższych ustaleń oznaczałoby, że cecha płci nie jest w nim prymarna. Nie jest to zresztą przykład odosobniony, w słownikach bowiem różnie są definiowane inne kojarzone z mężczyznami leksemy, np. *drań*, *goguś*, *ramol*. Kwestią wymagającą rozważenia jest także to, czy zaznaczać informację o płci w modnych we współczesnej polszczyźnie feminatiwach na *-ka*, np. *filolożka*, *krytyczka*, *architektka*, gdyż właśnie tu informacja o płci żeńskiej wydaje się stanowić dominantę semantyczną, skoro formy te powstały właśnie po to, by informację tę uwypuklać.

Podsumowanie

Klasyfikacja tematyczna poszczególnych znaczeń w hasłach słownika języka polskiego jest nowością w polskim językoznawstwie. Stwarza ona wiele nowych perspektyw, uzupełniając definicję i umożliwiając objęcie podziałem tematycznym nowych grup słownictwa. Należy także pamiętać, że każda taka typologia będzie w pewien sposób subiektywna. Tego rodzaju ogólne rozważania są jednak potrzebne po to, by dokonywana klasyfikacja była w miarę spójna i przejrzysta, a nazwy zgromadzone w polu «płeć» wskazywały na nią w sposób wyrazisty i niezaprzeczalny. Objęcie klasyfikacją tematyczną tak ogromnego materiału językowego zmusza do ustalenia odgórnej strategii klasyfikowania. Należy więc przyjąć, że w tego typu klasyfikacji tematycznej zamieszczane będą określenia, w których informacja o płci pojawia się w sposób bardzo wyrazisty i dla których ma ona znaczenie pierwszorzędne. W wypadku rzeczowników męskoosobowych, których użycie możliwe jest także w odniesieniu do kobiet, trzeba zachować ostrożność. Nie każde pojawienie się w definicji genus proximum wskazującego na płeć żeńską lub męską będzie oznaczać zaklasyfikowanie do tego pola, częstokroć bowiem okazuje się, że informacja o płci, choć pojawia się w słownikach, będzie traktowana jako drugorzędna. Oczywiście, chociaż przyjęcie takich założeń ułatwi przyporządkowanie do pola «płeć», nie rozwiąże jednak wszystkich wątpliwości z tym związanych, ponieważ klasyfikacja tematyczna haseł słownikowych uwypukla wiele typowych problemów związanych z samym definiowaniem i wiąże się z innymi poważnymi, a często także trudnymi kwestiami dotyczącymi metodologii opisu leksykograficznego.

Bibliografia

Batko-Tokarz B. 2008: Tematyczny podział słownictwa w Wielkim słowniku języka polskiego, [w:] Nowe studia leksykograficzne 2, red. P. Żmigrodzki, R. Przybylska, Lexis, Kraków, s. 31–48.

Borejszo M. 2005: O nazwach kobiet w polszczyźnie i ich roli w rekonstruowaniu obrazu świata, [w:] Język a Komunikacja 8: Język trzeciego tysiąclecia 3. Zbiór referatów z konferencji, Kraków, 4–7 marca 2004, t. 1: Tendencje rozwojowe współczesnej polszczyzny, red. tomu G. Szpila, Tertium, Kraków, s. 235–246.

Horodeńska-Ostaszewska M. 2006: Nazwy kobiet w Uniwersalnym słowniku języka polskiego, Prace Filologiczne LI, s. 179–188.

Kajtoch W. 2008: Językowe obrazy świata i człowieka w prasie młodzieżowej i alternatywnej, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.

Karwatowska M., Szpyra-Kozłowska J. 2005: Lingwistyka płci. Ona i on w języku polskim, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin.
Kubiszyn-Mędrala Z. 2007: Żeńskie nazwy tytułów i zawodów w słownikach współczesnego języka polskiego, LingVaria, z. 1, s. 31–40.
Łaziński M. 2006: O panach i paniach. Polskie rzeczowniki tytularne i ich asymetria rodzajowo-płciowa, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
Markowski A. 1990: Leksyka wspólna różnym odmianom polszczyzny, t. 1, 2, Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
Miodunka W. 1989: Podstawy leksykologii i leksykografii, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
Nowosad-Bakalarczyk M. 2006: Tendencje w sposobie wyrażania żeńskości we współczesnej polszczyźnie, Język Polski LXXXVI, s. 126–136.
Nowosad-Bakalarczyk M. 2009: Płeć a rodzaj gramatyczny we współczesnej polszczyźnie, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin.
Święcicka M. 2004: Ekspresywne określenia mężczyzn w języku młodzieży szkolnej, [w:] Funkcja emocjonalna jednostek językowych i tekstowych, red. K. Wojtczuk, A. Wierzbicka, Akademia Podlaska, Siedlce, s. 269–279.
Żmigrodzki P. 2007: Problemy opisu gramatycznego i leksykograficznego rzeczowników typu *dyrektor*, *redaktor*, Polonica XXVIII, s. 23–47.
Żmigrodzki P. 2009: Wprowadzenie do leksykografii polskiej, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.

Słowniki

ISJP: Inny słownik języka polskiego, red. M. Bańko, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2000.
ISPJP: Ilustrowany słownik podstawowy języka polskiego wraz z indeksem pojęciowym wyrazów i ich znaczeń, red. Z. Kurzowa, Universitas, Kraków 1999.
SJPDun: Słownik współczesnego języka polskiego, red. B. Dunaj, Wilga, Warszawa 1996.
STJP: Słownik tematyczny języka polskiego, red. M. Kita, E. Polański, Literatura, Łódź 2002.
USJP: Uniwersalny słownik języka polskiego, red. S. Dubisz, wersja elektroniczna, 2004.
WSJP: Wielki słownik języka polskiego, www: http://wsjp.pl.

Summary

Classification of dictionary entries for the thematic field of gender

Keywords: thematic classification, determination of gender, dictionary definitions.

The purpose of this article is to present the problems and research questions that arise during thematic classification of dictionary entries. It can be seen very clearly in the case of classification of the thematic field of gender. The author describes the functioning of this field in different thematic classifications, and then tries to indicate the approximate number of names in which we can discern the determinants of gender, and extract semantic groups, in which information about gender seems to be the prime and therefore important from the perspective of the thematic typology, as well as those in which even if it occurs, it is peripherial, and therefore irrelevant for the thematic division.